

С. Дровозюк

**СЕЛЯНСЬКИЙ САМОСУД 1917-1930-х рр. ХХ ст. ЯК
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН
(ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ)**

Українська історична наука, прагнучи зайняти гідне місце у світовому історіографічному просторі, окреслила дослідницькі пріоритети: соціальна та повсякденна історія, мікроісторія, історія ментальностей. Спільним для цих популярних напрямів та підходів є те, що в центрі зацікавлень історика знаходиться людина, її поведінка та духовний світ. Історіософські та історіографічні публікації останніх років дають підстави стверджувати, що українська історична думка все активніше опановує проблему “людина в історії” на методологічному рівні. Водночас йде пошук підходів, методів та історичних джерел, що дали б можливість перевести дану проблему з теоретичного на конкретно-історичний рівень. У цьому контексті набуває актуальності реконструкція повсякденного духовного життя українського селянства, в тому числі його правосвідомості як системи понять, поглядів та почуттів з приводу чинного або бажаного права.

Одним із соціально-психологічних феноменів, що дає можливість продуктивно реалізувати психоісторичний підхід і увійти у світ селянських правових уявлень і почуттів, є селянський самосуд. В юридичній науці його розглядають як позасудову

розправу, яку здійснюють здебільшого натовп або група осіб, як самоправство, злочин проти порядку управління, що часто супроводжується катуваннями. Таке визначення відбиває насамперед погляд держави на самосуд як на порушення встановлених нею норм права. Історик, аналізуючи самосуд як подію у повсякденному житті селянства, прагне збагнути мотиви дій його учасників, логіку їх поведінки, зрозуміти це явище “зсередини”. Науково-пізнавальне значення самосуду можна обґрунтувати такими міркуваннями. По-перше, самосуд у селянському варіанті не був спонтанною, неусвідомленою дією, а часто втілював традицію громадського суду з його неодмінними атрибутами. По-друге, він є не тільки виявом правосвідомості селянства, його настроїв, а й розкриває таємниці підсвідомого. По-третє, серед історичних явищ самосуд виділяється максимальною концентрацією та розмаїттям емоційних станів, наочно демонструє психологію натовпу. По-четверте, самосуд не лише відображає ментально-свідомісний стан його безпосередніх учасників, а й віддзеркалює стан держави, суспільного організму в цілому, оскільки часто є емоційною реакцією на неспроможність влади забезпечити законність і правопорядок. Отже, самосуд є унікальним “згустком” суспільних відносин і може розглядатися відразу у кількох площинах: суспільно-політичній, адміністративно-правовій, соціально-психологічній і духовно-культурній. Самосуд має важливе значення для історика з інформаційної точки зору, його учасники своєю поведінкою і висловлюваннями можуть чимало розповісти про людину своєї епохи. Це досить актуально саме для 20-30-х рр., оскільки, як цілком слушно зауважив С.В. Кульчицький, тоталітаризм мінімізував прояви громадської думки в документах¹.

На перспективність запропонованого пошуку вказує також досвід світової науки, де історики, на відміну від правознавців, розглядають не зміну закону як такого, а його побутування в історичному, соціальному і культурному контекстах, бачать у ньому вираження конфлікту між офіційною і народною культурою². Не випадково в сучасній історичній антропології дослідження звичаю, правосвідомості, правових норм і уявлень вважається одним з найперспективніших напрямів науки³. Дана розвідка може розглядатися також у контексті української історіографічної традиції, в якій дослідження історії суду сільської громади займає помітне місце.

Останні роки характеризуються активізацією історіографічного осмислення процесів, що відбувалися в Україні у 1917-30-х рр. XX ст. Йдеться, зокрема, про історіографічний аналіз української революції (Солдатенков В.Ф.)⁴, повстанського руху (Мармазова Т.І.)⁵, соціальних змін і політичних процесів у 20-30-ті рр. (Коцур В.П.)⁶, розвитку народної освіти (Чирва Ю.І.)⁷, політики українізації (Ващенко І.В.)⁸, міжнародних відносин (Рафальський О.О.)⁹ тощо. На основі досягнень світової історичної думки ведеться пошук шляхів реалізації в українській науці психоісторичного підходу (Удод О.А.)¹⁰. Обнадійливим історіографічним фактом є монографія О.Н.Атоян, яка зробила спробу історіографічного дослідження селянської правосвідомості через призму феномена махновщини.¹¹ Загалом сучасна історіографічна думка виходить на новий рівень узагальнень, про що свідчить поява навчальних посібників з історіографії XX ст.¹² Незважаючи на ці здобутки, можна констатувати, що проблема правосвідомості українського селянства, в тому числі селянський самосуд, в історіографічному плані ще не досліджені.

Мета цієї розвідки – встановити, яке місце займає проблема селянського самосуду в українській історіографії і на цій основі виявити перспективи його дослідження у контексті духовної історії українського народу.

Історичні джерела вказують на масове поширення самосудів у 1917 році. Не дивно, що це явище привернуло увагу сучасників, які намагалися збагнути його причини. Так, В.Винниченко пов'язав появу самосудів з морально-психологічним станом селянства, яке було "змучене війною" і "знервоване революцією". Суд не функціонував, народ йому не вірив і тому "сам шукав рятунку й справедливості в собі". За таких умов "пішла пошесть самосудів"¹³. Цю ж версію підтримують сучасні дослідники, які пов'язують реанімацію самосудів з дуже сильною ціннісною дезорієнтованістю селянства в умовах безвладдя, що наступило, як їм здавалося, після лютого 1917 р.¹⁴ Найгрунтовніший аналіз цього явища дав С.Борисенко у статті "Самосуд над карними злочинцями у 1917 році", що була опублікована у "Працях комісії для виучування звичаєвого права України". Причиною поширення самосудів, на думку автора, було те, що державні суди були паралізовані і селянство перестало їх поважати. Дослідник виділив злочини (конокрадство, підпали), за які селянство традиційно карало злочинців цілком свідомо, виходячи з своїх власних уявлень про соціальну небезпеку цих злочинів. С.Борисенко зробив спробу

здійснити типологію самосуду, виділив його стадії. Визначивши, що самосуди трапляються й тепер (тобто у 20-х рр.), він кваліфікував їх, на відміну від самосудів 1917 р., як звичайні злочини, що караються відповідно до конкретного складу¹⁵.

Хоча в умовах непу соціально-психологічна атмосфера в українському селі стала відносно стабільною, самосуди продовжувалися, дивуючи поєднанням свідомого і підсвідомого, ритуалів і засобів покарання. Досить колоритним прикладом покарання за подружню зраду може бути так зване “кропив’яне весілля”, що сталося у с. Крикливцях на Поділлі у травні 1923 р. Перед початком зборів сільської громади селянин звернувся до голови сільської ради з проханням покарати його дружину, яка втекла до сусіда. За вказівкою голови сільради жінка і чоловік, до якого вона пішла, були заарештовані. Їх привели на сільський сход, примусили роздягнутися і побили спеціально заготовленою кропивою. Це було “вінчання”, після якого жінці запропонували негайно повернутися до свого чоловіка. Проти організаторів “кропив’яного весілля” була порушена кримінальна справа, що завершилася виїздною сесією губсуду. Для розуміння цього самосуду у широкому контексті тогочасних суспільних відносин важливе значення мають оцінки, дані на суді прокурором і адвокатом. Прокурор розглядав суд над організаторами описаного дійства як приклад успішного оздоровлення сільського адміністративного апарату, як контраргумент у полеміці з буржуазною пресою, яка “чимало пише” “про хиби нашого низового апарату”. Він пов’язав “кропив’яне весілля” “з наслідком старої царської культури”, відніс його “до XII віку, до кріпацького устрою”. Адвокат, полемізуючи з прокурором, вказав на роль натовпу, який вимагав розправи, а підсудні скорилися його наказові¹⁶. У цьому прикладі бачимо нашарування різнопланової інформації, яка дає можливість спостерігати на мікрорівні життя сільської громади та її взаємовідносини з владою.

Прикметно, що тема самосудів у 20-х рр. розглядалася як предмет етнографічних та краєзнавчих студій. Так, “Етнографічне товариство” орієнтувало своїх кореспондентів на збирання докладних відомостей про способи покарання злочинців народними судами за різні види злочинів¹⁷. З методологічного погляду досить цікавими є міркування В.Петрова про предмет краєзнавства, який у центр дослідів ставив “живих людей”. Серед найхарактерніших явищ життя українського села 1917- початку 20—х рр., що знайшли відображення в учнівських творах і

становлять вагомий інтерес для науки, він назвав самосуди. Цікаво, що цей перелік найактуальніших сюжетів з життя селянства він пропонував фактично як альтернативу “методичним порадам”, що надходили з Москви¹⁸.

Ще одним оригінальним історіографічним явищем можна вважати також українську соціально-побутову прозу XIX-XX ст., у якій відтворені яскраві картини традиційного селянського судочинства. Досвід художньо-публіцистичного осмислення цього феномену підтверджує, що він займав важливе місце у селянській картині світу. Так, своєрідну типологію згаданого явища здійснив Остап Вишня у гуморесці “Сільська юстиція”. Він констатував, що на селі додержуються дуже давніх “кодексів”. У народному сімейному праві 20-х рр. XX ст. О.Вишня виділив покарання за подружню зраду, а у “Карному кодексі” – традиційне народне покарання за “конокрадство”, “рибокравство”, “вівцекравство” тощо. Цікаво, що кожне описане О.Вишнею дійство мало свій неповторний ритуал¹⁹.

Отже, суспільно-історична думка 20-х рр. виявила певний інтерес до феномену селянського самосуду та зробила конкретні кроки у напрямі осмислення його соціально-психологічної природи. Водночас у міркуваннях авторів виявився суперечливий характер історико-правової науки того часу: об’єктивні історичні дані та науковий аналіз нерідко поєднуються з твердженнями про революційну правотворчість народу.

В українській радянській історіографії 30-80-х рр. XX ст. селянський самосуд як соціально-психологічний феномен конкретно не розглядався, а лише зрідка згадувався у контексті політичної боротьби та становлення радянського політичного режиму. Це була своєрідна реакція на закиди опонентів, які звинувачували більшовиків у потуранні неконтрольованій стихії натовпу. Тому радянська історико-правова література повинна була, з одного боку, утверджувати міф про унікальні правотворчі можливості народу, демонструвати захоплення діяльністю “маси”, яка “сама чинить суд і розправу”, а з іншого – відмежовуватися від стихійних самосудів тієї ж маси²⁰. В історичній літературі самосуди розглядалися як джерело безладдя, а ради, ревкоми та червона гвардія – як єдині приборкувачі самосудів та органи наведення порядку²¹. В той же час радянська історіографія схвально оцінювала виселення із сіл “класових ворогів” та притягнення їх до судової відповідальності, що здійснювалося “за постановами селянських сходів і зборів”²². В літературі можна знайти твердження,

що саме на зборах селяни влаштовували “справжні суди” над куркулями. У контексті поставленої проблеми важливо з’ясувати, що приховується за повідомленнями радянських дослідників про діяльність “селянських судів”, які ухвалювали постанови “за сигналами”, а самі ці постанови виконувалися сільськими радами і оскарженню не підлягали?²³ Отже, для радянської історіографії було характерним захоплення “творчістю мас”, що виселяли “куркулів”, оправдання протиправних дій “активістів” у тих випадках, коли ці дії були спрямовані проти “класових ворогів”.

Проблема самосуду 20-х рр. знову привернуло увагу істориків на початку 90-х рр. у контексті дослідження правосвідомості селянства²⁴. Самосуд був, нарешті, помічений у процесі поглибленого дослідження окремих масивів джерел. Так, у поле зору В.В.Ченцова, який здійснив джерелознавче дослідження документів органів держбезпеки, потрапили аналітичні матеріали, датовані 1922 р., у яких повідомляється, що селяни у боротьбі з кримінальним бандитизмом застосовують самосуд. Прикметно, що при цьому селянство підтримувало “політичні банди”, сподіваючись, що вони допоможуть позбутися грабежів радянської влади. Для розуміння природи самосуду того часу ключове значення має висновок аналітиків спецслужб, що цей самосуд виник на ґрунті недовіри до адміністрації²⁵. На процес формування самосудницьких настроїв вказують факти, які О.І. Ганжа виявила у процесі дослідження безпартійних селянських конференцій. Зокрема, селяни обурювалися діями влади, яка не судила казнокрадів²⁶. Нарешті, сучасні дослідники описали факти жорстоких самосудів, здійснюваних комнезамівцями, які доводили своє право на такі дії посиланням на “Інтернаціонал”²⁷.

Новий спалах самосудів пов’язаний з тотальним наступом на селянство в кінці 20-х – на початку 30-х рр. Як пише дослідник новітньої історії Донбасу А.М.Михненко, “методи “надзвичайщини”, активний “наступ на куркуля”, притягнення до суду, конфіскація землі і виселення викликали різку реакцію селян аж до жорстокого самосуду²⁸. Жорстокі самосуди поширилися під час голоду 1932-1933 рр. Ці самосуди були описані у працях істориків української діаспори²⁹. В сучасній історіографії це питання висвітлив В.Марочко, який пов’язав виникнення самосудів з відомою постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Саме ця постанова, на думку автора, виправдовувала свавілля та

злочини, в тому числі й самосуди, здійснювані сільськими "активістами" над односельчанами. В.Марочко виявив документи, що вказують на факти самосудів у багатьох областях України. Опублікований ним лист С.Косіора до обкомів, у якому він вимагав покарати організаторів самосуду, свідчить, що самосуди сприймалися владою як значна загроза³⁰. Загалом виявлені В.Марочко документи розкривають жахливу картину самосудів, що відображають соціально-психологічну атмосферу в українському селі та характеризують рівень правосвідомості сільського адміністративного апарату³¹. Дослідник вважає, що масові випадки так званого "самосуду", тобто злочину, скоєного активістами сільських рад та представниками органів влади, є незаперечним фактом геноциду в українському селі³². Кілька жорстоких самосудів, здійснених сільськими активістами, описав І.Шульга у книзі "Людомор на Поділлі". Ці самочинні розправи автор пов'язав з тим, що більшість радянських працівників вважали свою владу необмеженою³³. Як своєрідну "ланцюгову реакцію" аморальності показали процес зародження самосудів П.Я.Слободянюк та Ю.В.Телячий: спочатку - масові крадіжки майна, а у відповідь – ще ганебніше духовно-моральне явище, що породжувало соціальну конфронтацію, міжсільську та міжродову ненависть і ворожість – самосуди, які населення здійснювало над злодіями³⁴. Для оцінки морально-психологічної атмосфери того часу важливо встановити реальні масштаби поширення самосудів. Під час парламентських слухань щодо вшанування жертв голодомору, що відбулися в лютому 2003 р., Д.Табачник констатував, що так звані "самосуди" як реакція на виконання постанов партії охопили всі села України³⁵. Важливо, що помічена різниця між "доколгоспними" звичаями боротьби з крадіями, які мали на меті присоромити їх, і використанням цих звичаїв радянською владою, наповнення їх нелюдською суттю³⁶.

Отже, короткий історіографічний огляд дає підстави зробити висновок, що селянський самосуд 1917-1930-х рр. як соціально-психологічний феномен ще не став предметом конкретно-історичного дослідження. Кілька цікавих дослідів було здійснено у 20-х рр.. XX ст., однак в цілому радянська історіографія, скована більшовицькими догмами на зразок "революційної правотворчості" та "соціалістичної правосвідомості", була позбавлена можливості ставити і вирішувати завдання подібного плану. В оцінці самосудів, що найяскравіше висвітлювали особливості правосвідомості того часу, вона послуговувалася подвійними стандартами:

самочинні розправи натовпів, що прокладали більшовикам шлях до влади, оцінювалися як правотворчість мас чи вияв звичаєвого революційного права, а самосуди 20-х-30-х рр., спровоковані політикою тих же більшовиків - як злочини.

На основі аналізу сучасної літератури можна виділити два типи самосудів зазначеного періоду: традиційне селянське судочинство з усталеними ритуалами і самосуди, здійснювані сільськими активістами. Зокрема, самосуди, що здійснювалися в умовах колективізації та голодомору, втратили значення засобу морально-виховного впливу, в них на перший план вийшли тортури та катування. На відміну від суду, що здійснювався всією громадою як альтернатива неефективному державному судочинству, самосуди, здійснювані "активістами", були демонстрацією необмеженої влади та виявом жорстокості тоталітарної особистості.

Отже, для з'ясування природи селянського самосуду в усій багатогранності проявів необхідно здійснити його всебічне конкретно-історичне дослідження. Насамперед варто встановити факти самосудів і класифікувати їх за такими ознаками: час і місце виникнення; сукупність конкретно-історичних обставин, безпосередня причина виникнення; співвідношення свідомого і підсвідомого у діях учасників; ініціатори самосуду і виконавці вироку; роль натовпу у здійсненні самочинних розправ; ритуал самосуду, наявність у ньому традиційних елементів; міра жорстокості; засоби і прийоми виконання вироку; аргументація і самооцінка учасників; реакція влади.

Дослідження самосудницьких настроїв та самосудів вимагає значного розширення джерельної бази. Очевидно, її основними елементами можуть бути: судові справи про факти самосудів (протоколи допитів, що містять оцінку селянами своїх дій, виступи інших учасників процесу); матеріали преси; інформаційно-аналітичні матеріали спецслужб, листи, скарги та заяви селян; стенограми конференцій та зборів. Вирішення зазначених дослідницьких завдань дозволить заповнити абстрактні схеми реальними уявленнями, думками, переконаннями, емоціями селян, пов'язаними з існуючим чи бажаним правопорядком. Селянський самосуд як соціально-психологічний феномен має бути органічно вписаний в історію непу, розкуркулення, колективізації, голоду 1932-1933 рр.

¹Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал.-1992.-№4.- С.6.

- ²История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах.-М.:РГГУ,1996.-С.164, 206, 233.
- ³Там само.- С.11.
- ⁴Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія.-К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України",1997.- 416 с.
- ⁵Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І.Махна (1918-1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 2003.-19 с.
- ⁶Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія).-К.: Наукова думка, 1998.- 506 с.
- ⁷Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.) : Історіографія проблеми: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995.- 18 с.
- ⁸Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. ... дис. канд.іст. наук.- Х.,2001.
- ⁹Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. - К.:Поліус, 2000.- 447 с.
- ¹⁰Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен.-2000.-№3.- С.12-13;
- ¹¹Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография. - Луганск: РИО ЛАВД, 2003.- 530 с.
- ¹²Коцур А.П. Українська національна історіографія ХХ ст.: Навчально-методичний посібник. - Переяслав-Хмельницький: П.-ХДПУ,2003.-40 с.
- ¹³Винниченко В. Відродження нації.-К.,1990.-Ч.1.-С.51.
- ¹⁴Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. - М.: РОССПЭН, 1997.-С.103.
- ¹⁵Борисенок С. Самосуд над карними злочинцями в 1917 році // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. - К.,1928.-Вип.3.- С.113-234.
- ¹⁶Вісті.-1925.-24 квітня.
- ¹⁷Бюлетень етнографічного товариства. - 1928.-Ч.1.-С.14.
- ¹⁸Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві. - К.:УАН,1926.-С.9.
- ¹⁹Вишня О. Фейлетони. Гуморески. Усмійки. Щоденникові записи.- К.,1984.-С.153-155.
- ²⁰Михайленко П. Революционное творчество народных масс в создании советского суда и советского уголовного права в УССР. - Львов: Изд-во Львовского ун-та,1955.-С.38-39.
- ²¹Тригуб П.М. Боротьба рад України за наведення революційного порядку і законності в грудні 1917 - березні 1918 років // Питання історії народів СРСР. Республ. міжвід. темат. наук. зб. Вип.15.- Х.: Вища школа,1973.-С.4,8; Пищемуха В.Г. Большевики в борьбе за социалистическую законность и революционный порядок на Украине в период установления и упрочения советской власти (ноябрь 1917-

- март 1918 г.) // Научные труды по истории КПСС. Республ. межвед. научн. сб. Вып.89.-К.: "Вища школа",1977.-С.129.
- ²²Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. - К.: Наукова думка,1977.-Т.6.-С.166.
- ²³Воробейкова Т.У. Діяльність місцевих рад Радянської України по охороні колгоспної власності в роки соціалістичної перебудови сільського господарства (1929-1933 рр.) // Проблеми правознавства. Міжвідомчий наук. зб. Вип.19.-К.,1971.-С.86.
- ²⁴Дровозюк С.І. Селянський самосуд на Поділлі у 20-ті роки XX ст..(До питання про правосвідомість селянства) // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (Жовтень 1991 р.): Тези доповідей і повідомлень.-К.,1991.-С.275-277.
- ²⁵Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины 1921-1925 гг. (На материалах Екатеринославской губернии): Дисс. ... канд. ист. наук.-Днепропетровск,1992.-С.161.
- ²⁶Ганжа О.І. Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. XX ст.. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип.4.-К.,2001.-С.213.
- ²⁷Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.): Дис. ...канд. іст. наук.-К.,1998.-С.74.
- ²⁸Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): Навчальний посібник. - Донецьк: Юго-Восток, 1999.-С.288.
- ²⁹Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Репринтне видання. - Дрогобич: "Відродження",1993.-С.182.
- ³⁰Марочко В. "За сім колосків ..." // Життєві обрії.-1993.-7 серпня.
- ³¹Марочко В.І. 1932-1933 рр.: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспекти лекцій.-К.,1994.-С.38, 46-47.
- ³²Марочко В. Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний.-К., 2003.-С.274.
- ³³Шульга І. Людомор на Поділлі.-К.: Республіканська асоціація українознавців, 1993.-235 с.
- ³⁴Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. "Чорна дошка" України (події 1930-х років).-Хмельницький, 2001.-С.6.
- ³⁵Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. 12 лютого 2003 року.-К., 2003.-С.22.
- ³⁶Музиченко Я. І душі хочуть їсти // Україна молода.-2003.-22 листопада.